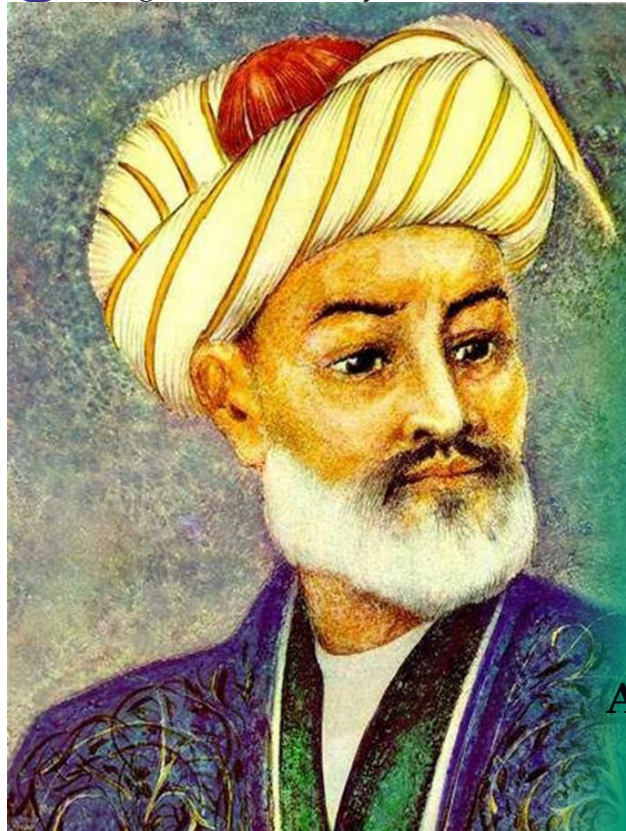

Нурбой Абдулҳакимович Жабборов¹

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА МАОНИЙ АҲЛИ

АЛИШЕР НАВОИ И ЛЮДИ ПРОСВЕЩЕНИЯ

ALISHER NAVOI AND PEOPLE OF ENLIGHTENMENT

Аннотация

Мақолада Алишер Навоий асарларида “маъни” ва “аҳли маоний” истилоҳларининг қўлланиши ва бадиий талқини масаласи таҳлилга тортилган. Буюк мутафаккир ижодида ушбу тушунчалар талқини қуйидаги тасниф асосида тадқиқ қилинган: 1) “маъни”, “маоний” истилоҳларининг моҳиятини очувчи фикрлар ифодаси; 2) маоний аҳлининг даражаси баландлиги ва уларнинг қарашлари жамият ҳаёти ҳамда миллат бадиий-эстетик тафаккури учун мезон бўла олиши; 3) маоний аҳлига мансуб салафлар ва замондошлар васфи; 4) аҳли маъни ва аҳли сурат муносабати масаласи. Мазкур тушунчалар Алишер Навоий асарларининг ботиний моҳиятини, ирфоний-эстетик мазмунини теранроқ англаш имконини бериши жиҳатидан қимматлидир. Буюк мутафаккир лирик шеърлари ҳамда “Хамса” дostonларини “маъни” ва “аҳли маоний” истилоҳлари контекстида текшириш уларнинг янги маъно қирраларини кашф этишда алоҳида аҳамиятга эга. Мақолада Навоий асарлари биринчи марта айни тушунчалар асосида таҳлилга тортилган.

Ушбу мақолада илмий муаммо Алишер Навоийнинг “Бадойиъ ул-бидоя” девони, “Хазойину-л-маоний” куллийети, “Хамса” дostonлари, “Мажолису-н-нафоис” тазкираси, “Лисону-т-тайр”, “Муҳокамату-л-луғатайн”, “Маҳбубу-л-қулуб”, “Хамсату-л-мутаҳаййирин”, “Насойиму-л-муҳаббат”, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” каби асарлари мисолида ўрганилган. Зарур ўринларда Алишер Навоий қарашлари буюк салафи Низомий Ганжавий фикрлари билан қиёсий таҳлил этилган.

Таҳлил жараёнида илмий қарашларни асослаш учун Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкирату-ш-шуаро”, Деҳхудонинг “Луғатнома”, Ғиёсиддин Хондамирнинг “Макориму-л-ахлоқ” асарларига мурожаат қилинган.

Тадқиқот натижасида Алишер Навоий ижодида “маъни” истилоҳи “сурат”нинг зидди бўлиб, зоҳирий мазмунни эмас, ботиний моҳиятни ифода этиши, “маоний” тушунчаси эса фикрни бадиий ифодалаш асоси ҳисобланган маоний илмини англатиши аниқланган. “Аҳли маоний” бирикмаси янада кенгроқ моҳиятни ифодалаш, мажоз воситасида Ҳақни англаувчи ҳақиқат ва маърифат аҳли мазмунида талқин этилиб, буюк шоир ижод концепцияси билан боғлиқ тушунча экани ҳақидаги ҳулосага келинган.

¹ Филология фанлари доктори, профессор, Ўзбек адабиёти тарихи кафедраси, Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, Тошкент, Ўзбекистон. e-mail: jabborov-nurboy@rambler.ru, ORCID: 0000-0002-2192-7660

Аннотация

В статье анализируется использование и художественная интерпретация терминов “маъни” («смысл») и “ахли маоний” («люди просвещения») в творчестве Алишера Навои. В трудах великого мыслителя трактовка этих понятий изучалась на основе следующей классификации: 1) выражение идей, раскрывающих сущность терминов «смысл»; 2) высокий уровень людей просвещения и их взгляды, которые могли бы быть критерием жизни общества и художественно-эстетического мышления нации; 3) описание предшественников и современников, принадлежащих людям просвещения; 4) вопрос об отношении людей просвещения и людей облика. Эти понятия ценны тем, что позволяют глубже понять внутреннюю сущность, мистическое и эстетическое содержание произведений Алишера Навои. Рассмотрение лирических поэм великого мыслителя и эпоса «Хамса» в контексте терминов «мани» и «ахли маоний» имеет особое значение в раскрытии новых аспектов их значения. В статье впервые анализируются произведения Навои на основе тех же концепций.

Научная проблема в данной статье исследована на примере дивана Алишера Навои «Бадойи-уль-бидоя», куллията «Хазойин-уль-маоний», дастанов «Хамсы», тезкиры (онтологии) «Маджолис-ун-нафоис», произведений «Лисон-ут-тайр», «Мухокамат-уль-лугатайн», «Махбуб-уль-кулуб», «Хамсат-уль-мутахаййирин», «Насойим-уль-мухаббат», «Холоти Саййид Хасан Ардашер». При необходимости взгляды Алишера Навои сравниваются с взглядами его великого предшественника Низами Гянджеви.

Для обоснования научных взглядов в процессе анализа использовались труды Давлатшаха Самарканди «Тазкират-уш-шуаро», Деххудо «Лугатнома», Гиёсиддина Хандамира «Макорим-уль-ахлок».

В результате исследования было установлено, что термин «смысл» в творчестве Алишера Навои противоречит «облику (наружности, внешности)» и выражает внутреннюю сущность, а не внешнее содержание, а понятие «просвещение» означает науку знаний, которая является основой художественного выражения. Делается вывод, что сочетание «ахли маоний» (люди просвещения) представляет более широкую сущность, который интерпретируется под смыслом людей истины и просвещения, означая «Хак», то есть Аллаха в переносном смысле и является понятием, связанным с концепцией творчества великого поэта.

Abstract

The article analyzes the use and artistic interpretation of the terms «mani» («meaning») and «ahli maoniy» («people of enlightenment») in the work of Alisher Navoi. In the works of the great thinker, the interpretation of these concepts was studied on the basis of the following classification: 1) the expression of ideas that reveal the essence of the terms «meaning»; 2) a high level of educated people and their views, which could be a criterion for the life of society and the artistic and aesthetic thinking of the nation; 3) a description of predecessors and contemporaries belonging to people of enlightenment; 4) the question of the relationship between people of education and people of appearance. These concepts are valuable in terms of allowing a deeper understanding of the inner essence, mystical and aesthetic content of Alisher Navoi's works. Examining the great thinker's lyrical poems and «Khamsa» epics in the context of «mani» and «ahli maoni» terms is of particular importance in discovering new aspects of their meaning. In the article, Navoi's works are analyzed based on the same concepts for the first time.

This article is a scientific problem was investigated on the example of Alisher Navoi's sofa «Badoy-ul-Bidoy», the kulliyat «Khazoyin-ul-Maoniy», dastans «Khamsa», the nameskir (ontology) «Majolis-un-nafois», the works of «Lison-ut-tayr», «Muhokamat-ul-lughatain», «Mahbub-ul-kulub», «Hamsat-ul-mutahayyirin», «Nasoyim-ul-muhabbat», «Holoti Sayyid Hasan Ardasher». If necessary, the views of Alisher Navoi are compared with those of his great predecessor Nizami Ganjavi.

The works of Davlatshah Samarkandi «Tazkirat-ush-shuaro», Dehhudo «Lugalnoma», Giyosiddin Khandamir «Makorim-ul-ahlok» were used to substantiate scientific views in the analysis process.

As a result of the study, it was found that the term «meaning» in the work of Alisher Navoi contradicts «appearance (appearance, appearance)» and expresses the inner essence, not the external content, and the concept of «enlightenment» means the science of knowledge, which is the basis of artistic expression. It is concluded that the combination «ahli maoniy» (people of enlightenment) represents a broader essence, which is interpreted under the meaning of people of truth and enlightenment, meaning «Haq», that is, Allah in a figurative sense and is a concept associated with the concept of the great poet's work.

Қириш

“Маъни” ва “аҳли маоний” тушунчалари ҳазрат Алишер Навоий дунёқараши ва ижодкор сифатидаги концепциясини белгилашда алоҳида ўрин тутди. Лекин ушбу илмий муаммо наинки Навоий асарлари, Шарқ адабиётининг бошқа улуг намоёндалари асарлари мисолида тадқиқ этилган эмас. Ҳолбуки, “сурат”, “аҳли сурат” атамаларининг зидди ўлароқ қўлланган “маъни” ва “аҳли маоний” тушунчалари моҳиятини англамай туриб, буюк мутафаккир асарларининг на бадиий-эстетик ва на ирфоний-ахлоқий қимматини англаш мумкин. Ушбу мўъжаз тадқиқотда Алишер Навоийнинг лирик шеърляти, “Хамса”, “Лисону-т-тайр” сингари лиро-эпик асарлари, “Насойиму-л-муҳаббат”, “Мажолисун-нафоис” тазкиралари ҳамда насрий асарлари мисолида мазкеур тушунчалар моҳияти таҳлилга тортилди. Бу борадаги илмий кузатишлар илмий муаммонинг тўлиқ ечмига даъво қилмайди. Мутахассисларнинг тадқиқотни илмий-назарий жиҳатдан чуқурлаштириш, билдирилган фикрларни таҳлилий нуқтаи назардан такомиллаштириш билан боғлиқ мулоҳазалари мамнуният ила қабул қилинади ҳамда эътиборга олинади.

Материал ва метод

Шу пайтгача Алишер Навоий ижоди Шарқ адабий-эстетик тафаккурининг асл моҳиятини ташкил этувчи “маъни” ва “аҳли маоний” истилоҳлари кесимида тадқиқ этилмаган. Ушбу тадқиқотни ёзиш жараёнида буюк мутафаккирнинг лирик ва лироэпик асарлари, тазкиралари ва адабиётшуносликка доир илмий асарлари таҳлилга тортилди. Тадқиқотда қўйилган илмий муаммони ёритишда қиёсий-тарихий, аналитик ҳамда герменевтик тадқиқ усулларида фойдаланилди. Ҳазрат Алишер Навоий асарларида бу тушунча қуйидагича талқин этилгани кузатилади: 1) “маъни”, “маоний” истилоҳларининг моҳиятини очувчи фикрлар ифодаси; 2) маоний аҳлининг даражаси баландлиги ва уларнинг қарашлари жамият ҳаёти ҳамда миллат бадиий-эстетик тафаккури учун мезон бўла олиши; 3) маоний аҳлига мансуб салафлар ва замондошлар васфи; 4) аҳли маъни ва аҳли сурат муносабати масаласи. Булар, ўз навбатида, ҳазрат Алишер Навоийнинг ушбу тушунчаларга доир ижодий-фалсафий концепциясини мужассам этади.

Натижа

“Маъни”, “маоний” истилоҳларининг моҳиятини очувчи фикрлар ифодаси. “Бадойиъу-л-бидоя” девони дебочасида буюк шоир мана бундай ёзади: “Яна бир буким, гўйиё баъзи эл ашъор таҳсилидин ва девон такмилидин ғараз мажозий хусну жамол тавсифи ва мақсуд зоҳирий хатту хол таърифидин ўзга нима англамайдурулар. Девон топилғайким, анда маърифатомиз бир ғазал топилмағай ва ғазал бўлғайким, анда мавъизатангиз бир

Калит сўзлар:

маъни, маоний аҳли, сурат, аҳли сурат, зоҳирий мазмун, ботиний моҳият, бадиий-эстетик тафаккур, ижод концепцияси, бадиий талқин.

Ключевые слова:

смысл, люди просвещения, люди облика, внешнее содержание, внутренняя сущность, художественно-эстетическое мышление, концепция творчества, художественная интерпретация.

Key words:

meaning, people of enlightenment, people of appearance, external content, internal essence, artistic and aesthetic thinking, the concept of creativity, artistic interpretation.

байт бўлмағай. Мундоқ девон битилса, худ асру беҳуда заҳмат ва зойиъ машаққат тортилғон бўлғай” [1: 21]. Бу ўринда буюк адиб мажозий ҳусну жамол тавсифи ва зоҳирий хатту хол таърифидин ўзга нима англамайдиган эл деганда, айнан аҳли суратни назарда тутди. “Маъни” тушунчасига ойдинлик киритар экан, Навоий унинг “маърифатомиз, мавъизатангиз” бўлмоғи зарурлигига эътибор қаратади.

Аслида, “маъни”, “маоний” истилоҳлари адабиёт илмининг ўзагини ташкил этади. “Ғиёсу-л-луғот”да адаб илмининг сарф, наҳв, маоний, баён, бадеъ каби тармоқларини жамлашига урғу берилган. “Мунтахабу-л-луғат”да эса унинг адабиёт илмига доир адаб, луғат, сарф, иштиқоқ, наҳв, маоний, баён, аруз, қофия, расми хат, шеърдаги қариз илми (шеърнинг фасоҳат ва болоғат жиҳатидан мукаммаллиги ёки нуқсонли эканини ажратадиган илм) кабиларни мужассам этиши баён этилган. Ҳар иккала луғатда ҳам “маоний” адабиёт илмининг асосий рукнларидан экани айтилган. “Аҳли маоний” тушунчаси эса янада кенгроқ ва теранроқ маъноларни англатади. Деҳхудонинг “Луғатнома”сидаги: “Аҳли маъни — сурат ва зоҳир аҳлининг зидди. Маъни ва ботинга эътибор қаратувчи ҳақиқат аҳли” [2:5148], деган изоҳ ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Яна бошқа манбада аҳли маъни — “фаҳму фаросат, маърифат соҳиблари” [3:1] экани таъкидланади. “Ал-мўъжаму-л-васийт” луғатида аҳли маоний мақтовли сифатларга эга инсонлар экани таъкидланиб, болоғат илмларидан бири бўлган сўзнинг асл моҳиятини англашга хизмат қилувчи маоний илми ҳақида ҳам маълумот берилган.

Ҳазрат Алишер Навоий асарларида “аҳли маоний” атамаси кўп қўлланган. “Фавойиду-л-кибар” девонидаги ғазалидан олинган мана бу мақтаъ байтда улўғ шоирнинг бу тоифага муносабати, айниқса, яққол ифодаланган:

*Эй Навоий, иста маъни оламиким, келди дун,
Ҳар кишиким майли ушбу дунёи дун соридур [4: 189].*

“Навоий асарлари луғати”да “дун” сўзига қуйидагича изоҳ берилган: 1. Паст. 2. Разил, нокас [5: 201]. Байтнинг дастлабки сатридаги “дун” сўзи айни маънода келган. Шунга кўра, байтда маъни оламини ишташга даъват этилар экан, дунёи дун — тубан дунёга майл қўйган ҳар киши пастликка қулагани таъкидланади. Яъни, буюк мутафаккир наздида, дунё — инсоннинг камолотга эришмоғи йўлидаги тўсиқ, уни тубанликка қулатувчи иллатдир. Бундан халос бўлмоқнинг ягона йўли — маъни истамоқ.

Ҳазрат Навоий “Ҳайрату-л-аброр” достонида: Назмда ҳам асл анга маъни дурур, Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур. Назмки маъни анга марғуб эмас, Аҳли маоний қошида ҳўб эмас [6:51] — деб ёзар экан, улўғ мутафаккир бу орқали замонлар келиб назмнинг суратида янгиланишлар бўлишини башорат қилган. Буюк шоир назмнинг ранго-ранг либослар билан зийнатланиши табиий эканини таъкидлаш баробарида, ҳар қандай шаклда бўлишидан қатъи назар, “асл анга маъни” эканини алоҳида таъкидлайди. Маъни жиҳатдан марғуб бўлмаган назм маоний аҳли эътиборини қозона олмаслиги айтилади.

Ҳазрат Навоий ҳам “маъни”га урғу берар экан, зинҳор бадииятни инкор этмайди. Аксинча, назмда ёки насрда битилган бўлишидан қатъи назар, сўз санъати намунасида теран мазмун ва гўзал бадиият уйғунлиги талаб этилишини таъкидлайди. Ҳар икки мутафаккир ўз асарлари орқали бунинг беқиёс намунасини кўрсатади.

Маоний аҳлининг даражаси баландлиги ва уларнинг қарашлари жамият ҳаёти ҳамда миллат бадиий-эстетик тафаккури учун мезон бўла олиши. Маъни аҳлининг ҳақиқат аҳлини англашиши эсланди. Мана бу байтда ифодаланган маънонинг аслиги ҳадиси шариф зеваридан экани ҳақидаги буюк шоир фикри ҳам буни тасдиқлайди:

*Навоий, қилмагил бас назм бирла дурфишонлигим,
Маоний бикрига зевар ҳадисинг гавҳариндиндур [7: 194]*

“Насойиму-л-муҳаббат” даги Увайс Қараний зикри маоний илмининг бошқа илмлар ўртасида тутган ўрни нечоғлиқ баланд эканига далил бўла олади. Ҳазрат Навоийнинг ёзишича, Увайс Қараний: “Ҳазрат Рисолат с. а. в.ни кўрмабдур эрди ва ул Ҳазрат ҳам они зоҳир кўзи била кўрмабдур эрдилар. Маъною руҳоният юзидин тарбият қилиб эрдилар” [8: 99]. Расулulloҳ с.а.в.нинг ҳаётда бирор марта дийдорлашмоқ насиб этмаган хос бир умматига маъно ва руҳоният тарбиясини берганининг ўзиёқ маоний илмининг даражасини кўрсатади.

“Муҳокамату-л-луғатайн” да маоний илми авлиёulloҳга хос экани мана бундай ифода-аланган: “Ва авлиёи кибор ва машойихи олий миқдор қаддаса оллоҳу асрораҳум кўпрак ҳақойиқ ва маорифки сурубтурлар ва маоний зеболарин тақрир либосига киярубдурлар. Ул фархунда иборот ва ул хужаста алфоз ва ишорот била воқеъ бўлубдур” [9: 514]. “Маоний зеболари” дейилганда, Ҳақ ва ҳақиқатга далолат қиладиган маъноларнинг фасоҳат ва балоғат билан ифодаланиши назарда тутилган. Яъни улуғ валийлар ва олий мақомли машойихлар ҳақиқат ва маърифатни маоний гўзалликлари орқали етказганлар. Бу маоний гўзалликлари “фархунда иборот” — қутлуғ иборалар, “хужаста алфоз ва ишорот” — муборақ сўзлар ва ишоралар орқали ифодаланган. Бу эса, ўз навбатида, ҳақиқат ва маърифат талқинида юксак натижалар берган.

“Лисону-т-тайр” да эр кишини ҳиммат улуғлашини таъкидлар экан, улуғ шоир мана бундай ёзади: Эрга ҳимматдин берур юз эътибор, Жоҳу мулку ганжнинг не даҳли бор. Мол ўлуб гар йўқ кишининг ҳиммати, Маъни аҳли оллида йўқ иззати [10:177]

Демак, буюк мутафаккир дунёқарашига кўра, маъни аҳли наздида жоҳу мулку ганжнинг заррача ҳам эътибори йўқ ва бу тоифа иззатига мол-дунё билан эмас, фақат ҳиммат орқалигина эришмоқ мумкин. Ҳазрат Алишер Навоий “...ҳеч қачон ўткинчи мол-дунёга бўлган муҳаббат чангини ва бу дунёнинг нарсаларига қизиқиш ғуборини ҳиммат этагига қўндирмаган”и [11:116-117] учун ҳам маоний аҳлининг соҳибқирони мақомига кўтарилган.

Маоний аҳлига мансуб салафлар ва замондошлар васфи. Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкирату-ш-шуаро”сида Мирзо Улуғбек: “... юлдузлар илмида осмон қадар юксалиб борди, маоний илмида қирқни қирқ ёрди” [12:148], дея таърифланади. Ҳазрат Навоий ҳам салафлари ва замондошларининг маоний илмидаги даражасини юксак баҳолаган. Уларга ҳар бир дostonда берган таърифи фасоҳат ва балоғатда бири-биридан қолишмаслиги жиҳатидан алоҳида аҳамиятга эга. Жумладан, “Ҳайрату-л-аброр” да Низомийни мана бундай таърифлайди: Хони латойифқа сўзи мунқасим, Дурри маонийға тили мунтазим... “Қуддиса сирруҳ” — не маонийдур ул, Руҳи қудс файзи нишонидур ул [6:40]. Буюк салафининг сўзлари латиф сўзлар дастурхонининг беағи, тилидан ҳар доим маоний дурлари сочилган, “қуддиса сирруҳ” (“сирлари муқаддас қилинсин”) — маънолари қанчалик мукамал эканини таърифлайди.

“Лайли ва Мажнун” да буюк салафининг: “Маъни ҳарамин мусаххар, Сўз бикрини фарқи зевар этган” [13:28]ини таъкидласа, “Садди Искандарий” да: “Бу янглиғки ганжи маоний тўкуб, Жаҳон аҳлига жовидоний тўкуб... Келиб таъби гардуни олий асос, Маоний дури анда анжумқийс” [14:40-41], дея маоний илмидаги даражасини юксак баҳолайди.

Буюк шоир “Мажолису-н-нафоис” да Нуриддин Абдурахмон Жомийнинг “маоний дуррининг уммони, донишу фазл гавҳарининг кони” [15:338] эканини рубоийда бетакрор бадиият ила ифодалайди. “Ҳайрату-л-аброр” да бу улуғ устозини: Кўкси — ҳақойиқ дури ганжинаси, Кўнгли — маоний юзи ойинаси” [6:42] дея васф этар экан, унинг кўнглини маънолар юз кўрсатадиган ойнага қийслайди. “Лайли ва Мажнун” достонида бу улуғ зотнинг хомасидин дурри маъни оқиши, нутқи они сўз силкига тоқиши ҳақида ёзар экан, оҳорли ташбеҳ воситасида сўз Жомий қаламининг ичида сайр этиб, маъни дурига йўл олишини айтади. Бу йўл аро маъни карвони, ҳатто маъни жаҳони келишини юксак фасоҳат ва балоғат билан тасвирлайди. “Садди Искандарий” да эса қалами билан маоний тунини чароғон этганини мана бундай таърифлайди: “Чу суръат аро ўт сочиб хомаси, Яна гарм ўлуб нукта ҳангомаси. Ҳамул ўтқаким, назм шамъин тутуб, Маоний шабистонини ёрутуб...” [14:44]

“Муҳокамату-л-луғатайн” да эса: “...форсий сўзда жамиъ алар сўзидин юқорироқ сўз йўқтур, кўпрак кутуб ва расоил ва ғазалиёт ва қасойиддаки, маоний гавҳарларин назм сил-кига кийдурур эрдилар” [9:532], дея устозининг қайси жанрда ижод қилмасин, маоний илмига алоҳида диққат қаратганига урғу беради.

Ҳазрат Алишер Навоий “Ҳайрату-л-аброр” да буюк мутасаввиф Баҳоуддин Нақшбандни васф этар экан, кимки унинг хизматидан огоҳ эса, гарчи гадо бўлса ҳам маъни ила шоҳ мақомига эришгани ҳақида ёзади. “Лисону-т-тайр” да Шайх Абу Бакр Нишобурийни “мулки маъни сори топиб эрди йўл”, деб таърифласа, Шайх Боязид Бистомийни “амини ганжи роз, аҳли маъни тахти узра сарфароз”, дея бу тоифанинг энг улуғи сифатида васф этади. “Маҳбубу-л-қулуб” да Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозийни “маоний аҳлининг нуктапардозии” деб таъриф этилган. “Фавойиду-л-кибар” даги соқийномасида Саййид Ҳасан Ардашерни “маъни аҳлига имоми барҳақ”, “Манга зоҳирда атову устод, Лек маъни аро пири иршод”, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” асарида эса “орифи маоний”, дея улуғлайди.

Ҳазрат Алишер Навоий маоний аҳли ҳақида сўз юритар экан, ҳукмдор дўсти Султон Ҳусайн Бойқаро номини алоҳида эҳтиром билан тилга олади. “Наводирӯ-ш-шабоб” девонининг якуний 650-ғазалида мана бундай байт келган:

*Анга бу баски жаҳон мулкин олди сўз бирла,
Чекиб сипоҳи маоний дами фусунсози [7:656].*

Бу таърифда муболаға борлиги шубҳасиз. Шунинг баробарида, ушбу байтда теран мазмун ва гўзал бадиият юксак даражада уйғунлашгани ҳам аини ҳақиқатдир. Яъни байтда Султон Ҳусайн Бойқаронинг сеҳрли нафасга йўғрилган маоний лашкарлари орқали сўз билан жаҳон мулкани эгаллагани васф этилган.

Маълум бўладики, ҳазрат Алишер Навоий буюк салафлари ва атоқли замондошларининг маоний илмида эришган даражаси хусусида қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган. Бу маълумотлар маоний илмининг инсоният ахлоқий-маърифий тақомилида тутган ўрни нечоғлиқ муҳим эканини тасдиқлайди.

Мунозара

Аҳли маъни ва аҳли сурат муносабати. Бу икки ҳодиса ўртасидаги боғлиқлик моҳиятини ўрганиш ҳазрат Алишер Навоий дунёқарашини теранроқ англашга хизмат қилиши жиҳатидан муҳимдир. Бу борада энг асосли фикрлар буюк шоирнинг ўз асарларида берилган. Буюк мутафаккирнинг ушбу мазмундаги қарашларини қуйидагича гуруҳлаштириш мумкин: 1) асл моҳият суратда эмас, маънида экани; 2) маъни дурларини сўздан эмас, кўнгилдан излаш зарурлиги; 3) маъни ва суратнинг бир-бирини тақозо этиши.

Асл моҳият суратда эмас, маънида экани. Ҳазрат Навоийнинг аксар шеърларида моҳиятни суратдан эмас, маънидан излаш зарурлиги таъкидланади. Улуғ шоир фикрича, зоҳирбинлик кишини моҳиятдан узоқлаштиради.

Хусни зоҳирдин не ҳосил, эй хуш улким, ҳар нафас Шохиди маъни юзидин ўзни фаруҳфол этар [16:155] байтида маъни шохиди – маъни маҳбубаси васлидан ўзини ҳар нафасда бахтиёр ҳис этаётган киши наздида зоҳирий хусннинг – суратнинг қиммати йўқлиги айтиляпти. Бошқача айтганда, асл моҳият суратда эмас, маънида: Не маъни кўрдиларким, суратингга бўлдилар вола, Чу маъни оламида истамас аҳли яқин сурат [4:88].

Сурат ва маъни бир-бирига зид. Шу боис шоир суратга мафтун бўлишни мақбул деб билмайди. Чунки унинг наздида маъни оламига мансуб аҳли яқин – валийуллоҳлар сурат истамайди. Зеро, “Маҳбубу-л-қулуб”нинг “Дарвешлар зикрида” сарлавҳали бобида улуғ мутафаккирнинг ўзи: “Маъни аҳли ҳақиқати махфий ва сурат аҳлининг ҳақиқий даъви ва

даъвийи ҳақиқатда бемаъни” экани ҳақида сўз юритса, ушбу асарнинг “Зикр шарҳида” деб номланган бобида: “...суврат аҳли сувратга назар солурлар ва маъни аҳли маънидин баҳра олурлар”, дея маъни аҳлининг афзаллигига алоҳида урғу беради.

*Иста йиртуқ жанда кийганларда маъни маҳзанин –
Ким, бу янглиғ ганж ўлур ул навъ вайронлар аро [16:25].*

Суратга зеб бериш одамзоднинг маъни олаmidан йироқ эканига далил. Шу боис буюк шоир маъни хазинасини йиртуқ жанда кийганлардан иташни тавсия этаётир. Чунки бу янглиғ ганж – маъни хазинаси айна ҳолдаги вайронлар орасида бўлади. “Лисону-т-тайр” да ифодаланган: “Одам ўлғон зеби зоҳирдин демас, Кимки ондин фахр этар – одам эмас” [10:56], деган ҳикмат замирида ҳам айна ҳақиқат мужассам.

Маъни дурларини сўздан эмас, кўнгилдан излаш зарурлиги. Ҳазрат Навоийнинг концептуал аҳамиятга молик фикрига кўра, аслида сўз ва маъни бир-бирини тақозо этса ҳам, маънонинг асл макони кўнгил. Яъни маънини сўзсиз ҳам ифода этиш мумкин. Мана бу байтда шу ҳақда фикр юритилган: Эй Навоий, сўзда маъни йўқтурур, маънида сўз, Дурри маъни истар ўлсанг, айлагил гуфтор бас [16: 241].

Сўз маънидан бебаҳра бўлиши ва ўз навбатида, маънида сўз бўлмаслиги мумкин. Шу боис маъни дурларини истаган одам гуфторни – сўзламоқни бас қилмоғи зарур. Эътибор берилса, кўп гапирадиган одамнинг сўзларида маъно чуқур бўлмайди. Бундай кишининг нутқида чуқур, ҳикматга йўғрилган маъно ўрнида аксар кераксиз, ортиқча сўзлар қўлланади. “Сукут — олтин, сўз – кумуш” ҳикмати замирида ана шу ҳақиқат мужассам. Бу жиҳатдан ҳам юқоридаги байт теран ҳаёт фалсафасини ифодалаган, дейиш мумкин.

Маъни ва суратнинг бир-бирини тақозо этиши. Ҳар бир нарса ўзаро жуфт яратилган ва бунда теран ҳикматлар бор. Кеча ва кундуз, яхшилик ва ёмонлик, гуноҳ ва савоб ва ҳ.к. Маъни ва сурат ҳам худди шундай жуфтликни ҳосил қилади ва моҳиятан бир-бирига зид бўлса ҳам, бири иккинчисисиз мавжуд бўла олмайди. Зоҳиран суратни инкор этишдек туюлган фикрлар асосий эътиборни маънига қаратиш зарурлигига урғу бермоқ учундир. Маънига устувор аҳамият бермоқ суратга мутлақо эҳтиёж йўқлигини англатмайди. Ҳазрат Навоий асарларида масаланинг ана шу жиҳати теран бадий талқин этилган. Бу эса, ўз навбатида, буюк мутафаккирнинг фалсафий тафаккури миқёси нечоғлиқ юксак бўлгани исботидир. Мана бу байт ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди: Не навъ сувратидин кўз олайки, маънидин Бўлурға бир хабар ўлмиш манга сабаб суврат [16:99]. Ошиқ маъшуқа суратидан кўз ололмаслигининг боисини маънидан хабар бўлишига сурат сабаб экани билан изоҳлаётти. Бу ўринда маъни билан суратнинг бир-бирини тақозо этиши, бири иккинчисисиз мавжуд бўла олмаслиги ҳаётий ва бадий мантиқ асосида далилланыпти.

*Бас, ажаб сувратдурур, қайсига жон айлай фидо,
Сувратинг нақшига ё ул нақшнинг наққошига [16:569].*

Ёр сурати ҳайратга лойиқ. Лекин ошиқ кимга жон фидо қилмоғи зарур: бу суратнинг нақшига – гўзаллигига ёки нақшнинг наққошига — ана шу гўзалликни яратган Ҳақ таологами? Риторик сўроққа асосланган ушбу байт ҳам ҳазрат Навоийнинг концептуал қарашини ифодалагани билан аҳамиятлидир. Ушбу савол замирида буюк мутафаккир дунёқарашининг, фалсафий тафаккурининг негизи ифодаланган. Аслида, нақш воситасида Наққошга бўлган муҳаббатни талқин этиш буюк Навоий мансуб нақшбандия тариқатининг асосини ташкил этгани маълум. Байт ана шу моҳият ифодалангани жиҳатидан алоҳида аҳамиятга эга.

Ҳазрат Алишер Навоий “Садди Искандарий” достонида аҳли маъни ким ва уни қандай таниш мумкин, деган саволларга аниқ-тиниқ жавоб берган. Муҳими, улғу шоир маъни ва сурат тушунчаларининг ўзаро нисбати масаласига ҳам муносабат билдириб ўтган: Би-

ров аҳли маъни деёлур ўзин – Ки, Ҳақ очмиш ўлғай басират кўзин. Не сурат ангаким бўлур ошкор, Ани англаса сунъи суратнигор [14:391].

Аҳли маъни ким? Ҳазрат Навоий фикрича, Ҳақ таоло басират кўзини очган кишигина бу тоифага мансуб бўлмоғи мумкин. У қандай фазилатларга эга бўлмоғи керак? Агар бирор суратни кўрса, маъни аҳли уни суратнигорнинг – Мусаввирнинг санъати деб англайди. Нақшни кўриб баҳра олса, Наққош ҳақида, гўзал жуссани кўрса, уни Яратгувчи хусусида тафаккур қилади. Бошқача айтганда, маоний аҳли суратнинг ўзига маҳлиё бўлиб қолмайди, балки унда яширинган маъни тўғрисида фикр юритади. Бинобарин, ботин дийдаси очик, юқорида зикр этилган сифатларга эга бўлган инсонларгина маоний аҳлига мансуб бўла олади.

Хулоса

Ҳазрат Алишер Навоий ижодида “маъни” талқини ва “аҳли маоний” васфи хусусидаги фикрларни хулосалаб айтиш мумкинки, “маъни” истилоҳи “сурат”нинг зидди бўлиб, зоҳирий мазмунни эмас, ботиний моҳиятни ифода этади. “Маоний” тушунчаси эса истилоҳда фикрни бадиий ифодалашнинг асоси ҳисобланган балоғат илмининг таркибий қисмлари бўлган маоний, баён ва бадеъ илмларидан бирини англатади. “Аҳли маоний” бирикмаси янада кенгроқ моҳиятни ифодалайди. Буюк шоир асарларида бу истилоҳ асосан сурат ва зоҳир аҳлининг зидди ҳисобланган маъни ва ботинга эътибор қаратувчи ҳақиқат аҳли, авлиёуллоҳ мазмунида талқин этилган. Кўнгил кўзи, басират дийдаси очик валий зотларни, мажоз воситасида Ҳақни англаувчи ҳақиқат ва маърифат аҳлини ҳазрат Алишер Навоий маоний аҳли сифатида васф қилган. Бу тоифанинг фикру қарашларини, муносабатини барча масалаларда мезон деб билган. Буюк мутафаккир талқинига кўра, маъни аҳли учун бойлик ва ҳашамнинг, молу мулк ва мансаб-мартабанинг заррача ҳам эътибори йўқ. Улар маърифат ва ҳикматнинг, ҳақиқат ва ҳимматнинг тимсоли даражасига кўтарилган юксак камолот соҳибларидир. Ҳазрат Алишер Навоий сийрати ва ахлоқи-га кўра ҳам, ҳақиқат ва маърифатда эришган мартабаси нуқтаи назаридан ҳам, ижодий камолоти ва тафаккур миқёси мезонидан ҳам маоний аҳлининг соҳибқирони, дейишга муносиб сиймодир.

Список использованной литературы

1. Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. / Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Т. I. – Тошкент: Фан, 1987.
2. Деххудо, Алиакбар. Луғатнома. 1-жуз. – Техрон: Тажриш нашриёти, 1377.
3. <https://vazhaju.tj/word>
4. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. / Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўртинчи жилд. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
5. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972.
6. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Олтинчи жилд. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
7. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Иккинчи жилд. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
8. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
9. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
10. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
11. Хондамир, Ғиёсиддин. Макорим ул-ахлоқ. – Тошкент: Академнашр, 2018.
12. Самарқандий, Давлатшоҳ. Шоирлар бўстони (Тазкират уш-шуаро”дан Бўрибой Аҳмедов таржимаси). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981.
13. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Еттинчи жилд. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
14. Алишер Навоий. Садди Искандарий. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Саккизинчи жилд. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
15. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
16. Алишер Навоий. Бадойиъ ул-васат. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Учинчи жилд. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
17. Jabborov, N. (2023). ALISHER NAVOIY IJODINING ISLOMIY-MA'RIFIY ASOSLARI. Academic research in educational sciences, 4(Conference Proceedings 1), 19-30.
18. Jabborov, N. (2021). The history of the text and some comments on its genesis. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(6), 632-636.